

Лекція № 8

Територія й навколишнє середовище

Територія держави — обмежена кордонами частина земної кулі, що знаходиться під суверенітетом певної держави.

До складу території входить власне простір суші, а також острови й архіпелаги у відкритому морі, її надра (до технічно доступної глибини), континентальний шельф, повітряний простір над землею і водною територією, внутрішні і територіальні води (до 12 морських миль). До державної території прирівнюються території посольств, морські, річні, повітряні і космічні кораблі під прапором чи знаком держави, військові кораблі, кабелі та трубопроводи, прокладені у відкритому морі, що з'єднують території держав, технічні споруди на континентальному шельфі або в надрах відкритого моря, навіть якщо вони знаходяться у водах або глибоко на дні виключних морських зон.

Довкілля (також **навко́лишнє при́родне середо́вище**) — всі живі та неживі об'єкти, що природно існують на Землі або в деякій її частині (наприклад, *довкілля країни*). Сукупність абіотичних та біотичних факторів, природних та змінених діяльністю людини, які впливають на живий світ планети. Природний складник довкілля вирізняється властивістю самопідтримання й саморегуляції без втручання людини.

Навколишнє середовище - це частина зовнішнього середовища, що оточує людину, підтримує її існування, створює умови для діяльності і суспільних відносин, безпосередньо впливає на її життя і здоров'я.

Безперервність життя на землі забезпечується унікальною здатністю живих істот створювати й підтримувати внутрішнє середовище, здійснювати обмін речовин з навколишнім середовищем і передавати ці властивості своїм нащадкам у спадок. Перш ніж розглядати екологію як науку про взаємозв'язки і взаємозалежність всіх живих організмів з навколишнім середовищем, ми повинні розглянути поняття середовища.

Поняття "**природа**" і "навколишнє середовище" дуже подібні. Але поняття "природа" значно ширше. Природа - це об'єктивна реальність, результат еволюції матеріального світу, яка існує незалежно від свідомості людини. Проте у "природі" ми давно не живемо, оскільки мешкаємо в середовищі, трансформованому під впливом діяльності людини. Це навколишнє середовище утворилося в результаті тривалої еволюції планети Земля під впливом людської діяльності, створення так званої "вторинної природи", тобто міст, заводів, транспортних магістралей, сільськогосподарських угідь тощо. Навколишнім середовищем називають ту частину земної природи, з якою людське суспільство безпосередньо взаємодіє у своєму житті й виробничій діяльності. Середовище, яке оточує людину, формувалося мільйони років. Воно складається з природного середовища, яке розвивалося в процесі еволюції Землі і життя на ній; природних ресурсів, без яких неможливе існування та розвиток суспільства; штучного середовища, створеного людьми в процесі розвитку і створення господарських

інфраструктур. Одним з найважливіших компонентів навколишнього середовища (довкілля) є ландшафт.

Ландшафт - це природно-територіальний комплекс як цілісна система, що об'єднує елементи живої й неживої природи. Ландшафтом називають відносно однорідну ділянку географічного середовища, яка за своєю структурою відрізняється від інших ділянок. Навколишнє середовище в науці сумісне з поняттям про географічне середовище. Воно - необхідна умова життя і діяльності суспільства. Середовище - це і простір для проживання, і джерело ресурсів, воно має великий вплив на духовний світ людей, їхнє здоров'я і настрої.

У даному посібнику автори намагалися розкрити різноманітні аспекти взаємодії суспільства і природи, використовуючи сучасне тлумачення самого відношення "людина - довкілля", яке є ширшим порівняно з традиційним відношенням "людина - природа" чи "людина - навколишнє середовище", оскільки відображає реальне середовище, що оточує нас. Таким чином, звернення до відношення "людина - довкілля" дозволяє враховувати багатшу палітру людських зв'язків зі світом, аніж це робилося раніше. Під поняттям "довкілля" тут розуміємо середовище існування людського суспільства. Оскільки ми багато уваги приділяємо протиріччю між людським суспільством та середовищем його існування, виникає необхідність розглянути тлумачення цих понять. Людське суспільство будемо розглядати як спільноту людей, пов'язаних між собою матеріальними і духовними відносинами. Середовище існування суспільства є наслідком сукупної дії природних, техногенних та соціокультурних факторів, що прямо чи опосередковано впливають на життя і господарську діяльність суспільства. Воно складається з географічного та соціокультурного середовища. Перше - це матеріальне довкілля, складене з природних та техногенних об'єктів, у якому суспільство існує, задовольняє свої потреби і яке перетворює.

Соціокультурне середовище - це створений людством духовний світ, що охоплює національні, соціальні, економічні, політичні та інші суспільні відносини і вироблені людством протягом всієї історії духовно-культурні цінності, які впливають на людей, формують їхній світогляд, і зокрема, обумовлюють поведінку у сфері взаємовідносин з навколишнім середовищем (Бачинський, 1995).

Географічна оболонка - комплексна оболонка Землі, що утворилася внаслідок взаємопроникнення і взаємодії речовин окремих геосфер - літосфери, гідросфери, атмосфери і біосфери. Географічна оболонка є навколишнім середовищем людського суспільства, і в свою чергу, зазнає значного перетворюючого впливу від нього. Верхню межу географічної оболонки проводять в атмосфері на висоті 25 - 30 км, нижню - в межах літосфери на глибині кількох сотень метрів, місцями до 4-5 км чи по океанському дну. До її складу входять повністю гідросфера і біосфера, частина атмосфери і літосфери. Географічна оболонка є складною динамічною природною системою, що характеризуються наявністю речовини у трьох агрегатних станах - твердому, рідкому і газоподібному.

Географічна оболонка - найбільший природний комплекс, у розвитку й функціонуванні якого є певні закономірності: о Цілісність - всі компоненти географічної оболонки становлять єдине ціле, взаємодіють між собою, речовина перебуває в постійному кругообігу, а енергія - в процесі безперервної трансформації. о Ритмічність - періодичне повторення подібних природних явищ, які тривають добу (ніч і день), рік (весна, літо, осінь, зима), тисячоліття (похолодання й потепління клімату) чи мільйони років (горотворення). о Зональність - зміна характеру і властивостей природних комплексів та їх компонентів від екватора до полюсів, пов'язана з нерівномірним розподілом сонячної енергії залежно від географічної широти. Висотна поясність - зміна рельєфу, клімату, вод, ґрунтів, рослинності і тваринного світу в залежності від абсолютної висоти місцевості, експозиції схилів та напряму простягання гірських хребтів відносно переважаючих повітряних мас

Літосфера - зовнішня тверда оболонка Землі, яка включає всю земну кору з частиною верхньої мантії Землі. Вона є продуктом фізико-хімічних процесів, які відбуваються в надрах планети. Товщина земної кори змінюється від 5 до 60 км. На континентах вона становить у середньому 40 - 50 км, у морях і океанах - 6-10 км. Земна кора складається з магматичних (граніти, сієліти, діорити, габро, ліпарити, базальти), метаморфічних (кристалічні сланці, мармур, кварцити) та осадових (піски, глини, пісковики, вапняки) гірських порід. На нижній межі земної кори (т.зв. поверхня Мохоровичича) спостерігається різке підвищення швидкості поширення сейсмічних хвиль і збільшення в'язкості речовини. Верхня мантія розміщена безпосередньо під поверхнею Мохоровичича її товщина становить 900 - 1000 км. Найбільш верхня частина мантії служить джерелом матеріалу для утворення земної кори. Тут здійснюються різноманітні перетворення речовини, формується енергія вертикальних рухів і утворення геологічних структур земної кори. У різних частинах Землі земна кора має різну товщину і різну будову. У її товщі розрізняють три оболонки - осадову, гранітну й базальтову. На самій поверхні континентальної земної кори розміщена осадова оболонка, товщина якої змінюється від нуля до 8 - 15 км. У деяких місцях вона відсутня, оскільки в результаті горотворчих процесів метаморфічні породи гранітної оболонки виходять на поверхню Землі. Гранітна оболонка розміщена під осадовою і не має суцільного поширення, бо відсутня на більшій частині дна Світового океану. Базальтова оболонка розміщена під гранітною. Цю оболонку ще називають океанічною земною корою. Верхню частину осадової оболонки земної кори складає кора вивітрювання, котра формується в результаті перетворення гірських порід під впливом механічної та хімічної дії різних атмосферних факторів, рослин і тварин. На поверхні кори вивітрювання формується ґрунтовий покрив, що є основою земельного фонду біосфери. Ґрунт є продуктом сукупної дії клімату, рослинності, тварин і мікроорганізмів на поверхневій шарі гірських порід. Залежно від кліматичних, геологічних та географічних умов ґрунти мають товщину від 15 - 25 см до 2 - 3 м. У ґрунтах зосереджена основна маса організмів і мікроорганізмів літосфери. Вони є родючим субстратом біосфери, значення якого для людини

важко переоцінити. Актуальність вивчення літосфери зумовлена ще й тим, що вона є джерелом усіх мінеральних ресурсів, одним з основних об'єктів господарської діяльності. Значні антропогенні зміни літосфери є підставою для розвитку глобальної екологічної кризи. У її межах періодично відбуваються сучасні тектонічні та інші фізико-географічні процеси (землетруси, зсуви, обвали, селі, ерозія ґрунтів), які мають величезне значення для формування екологічних ситуацій у певних регіонах планети. Під терміном

"Навколишнє середовище" розуміють сукупність природних, природно-антропогенних і соціальних факторів життя людини. З цього випливає, що основними складовими навколишнього середовища є природне та соціальне середовища.

Природне середовище включає в себе всю сукупність оточуючих людину об'єктів живої та неживої природи. В ньому розрізняють атмосферу, гідросферу, літосферу і біосферу.

Соціальне середовище складається з різноманітних підсистем соціальної інфраструктури суспільства: виробнича сфера, побутова сфера, освіта і культура, охорона здоров'я тощо.

Навколишнє середовище – це також сукупність абіотичного, біотичного і соціального середовищ, які тісно взаємопов'язані між собою і людиною. Єдиний природний комплекс, утворений живими організмами і неорганічними компонентами, які взаємопов'язані кругообігом речовин називається **екосистемою**.

Екосистеми – основні одиниці природи на поверхні Землі, які можуть охоплювати простір будь-якого розміру (від краплі води до усієї поверхні Землі – біосферна екосистема). Вона може бути і штучно створена (космічний корабель) і до її складу може входити людина.

Екологія — це наука, що вивчає закономірності взаємостосунків організмів з довкіллям, а також організацію і діяльність надорганізмових систем (популяцій, видів, біоценозів, біосфери)

У структурі сучасної екології виділяють такі основні напрямки; загальна, спеціальна та прикладна екологія.

